TÜRK DESTANLARINDA KÖTÜ HUYLU DEVLER

Wicked Giants in Turkish Epics

Prof. Dr. Naciye YILDIZ*

ÖZ

Dünya edebiyatında ve sinema sanatında fantastik tür diyebileceğimiz örnekler her zaman var olmakla birlikte, 2001 yılından itibaren Jhon Ronald Reuel Tolkien'in eserinden beyaz perdeye aktarılan Yüzüklerin Efendisi/Yüzük Kardeşliği, İki Kule ve Kralın Dönüşü gibi filmler, fantastik edebiyat konularının çizgi filmlerle sınırlı kalmayıp canlı kahramanlar vasıtasıyla beyaz perdeye aktarılmasıyla kendisine has bir dünya yarattı. Bu çerçevede, birçok fantastik kahramanın yanı sıra, dev tipleri de ön plana çıktı ve dikkat çekti. Kiklop, Titan gibi eski Yunan destan kahramanı olan devler yanında, Elfler, Gorgoroth, Taşdevler, Dağdevler, Belgermer gibi tipler, anlatı türlerinin tozlu sayfalarından çıkıp beyazperdenin veya çizgi romanların renkli kahramanları hâline geldi ve bütün dünya tarafından yediden yetmişe tanındı. Kendi edebiyatımız açısından baktığımızda dünyanın hemen hemen bütün mitoloji ve destanlarında benzer tiplerin olduğunu bilmeyenler, Türk mitolojisinde ve anlatı türlerinde de benzer tipler var olmakla birlikte, sadece onları bilir oldular. Bu çalışmanın amacı, Türk destanlarında yer alan kötü huylu dev tipinin özelliklerini tespit ederek bu alandaki kültür zenginliğimizin destan türündeki durumunu gözler önüne sermek ve başka mitolojilerin kahramanlarından ve konularından eksiğimiz olmadığını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler

Türk destan geleneği, kötü huylu dev, Tepegöz, çok başlı dev, yeraltı.

ABSTRACT

There have always been samples of fantastic genres in the world literature and cinema. However, since 2001, movies, like Lord of the Rings/ the Fellowship of the Ring, Two Towers and Return of the King, adapted from Jhon Ronald Reuel Tolkien's book has resulted in a specific world through adaptation of fantastic literature objects into movies by means of human heroes. Within this framework, apart from many fantastic heroes, giant types has stood out and attracted people's attention. Besides Greeks' mythological heroes, like Cyclops, Titans, the characters like Gorgoroth, stone giants, mountain giants, Belgermer have come into prominence and have been brought out of mothballs and become favourite heroes of movies and comic books. They have been in the limelight. In terms of our literature, the ones not familiar with the similar types in almost all mythologies and epics have known of only these characters. The aim of this study is to determine the features of wicked giants in Turkish epics and to reveal cultural richness by highlighting the situation of epics; and to indicate that we do not have deficiency in this issue, comparing other mythological heroes and objects.

Key Words

Turkish epic tradition, wicked giant, Cyclopes, dicephalous giants, underground

Giriş

Devler ve onların insanlarla olan maceraları**,** dünya edebiyatında yaygın olarak yer alan motiflerden birisidir. Masallarda, devlerin iki yüz civarında tiplemesi tespit edilmiş; ancak konu destanlar açısından bir bütün olarak ele alınmamıştır. Devler, genellikle *"Olağanüstü bir güce sahip cinlerin adı olup merhametsiz ve güvenilmezdirler"* (Öztürk, 2009: 291) tarzında tanımlansa da, Türk destanları açısından değerlendirildiğinde, kötü huylu devler ve iyi huylu devler[1] olmak üzere iki ana grupta toplandıkları görülür. Bu çalışma, konunun hacmi bakımından Türk destanlarındaki kötü huylu devler ile sınırlandırılmış ve kötü huylu devlerin tipolojik özellikleri ile fonksiyonları üzerinde durulmuştur.

Anlaşılacağı üzere, kötü huylu devler genelde insanlara ve insanların kurtarıcısı durumda olan destan kahramanına kötülük etmeyi düşünen, kötülük eden, hatta onları yiyen tiplerdir.

* Gazi Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı, nyildiz@gazi.edu.tr

Oğuz Sahasında Kötü Huylu Devler

Oğuz sahasında, Türk destan geleneği içinde olumsuz dev tipi dendiğinde, akla ilk olarak Dede Korkut boylarından "*Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy*"da yer alan *Tepegöz* gelir. Bu tipin ağız ve lehçelerde *Kellegöz*/*Yekegöz*/*Yekçeşme*/*Calgızköz*" olarak adlandırılan benzerleri de bulunmaktadır. Dede Korkut'ta babasının çoban, anasının peri kızı olduğu ve Oğuz'dan her gün iki insan yediği şeklinde tanımlanan *Tepegöz'*den bahseden en eski kaynaklardan biri, Ebû Bekir bin Abdullah bin Aybek-ed-Devâdârî'nin yazdığı *Dürerü't Tîcân ve Tevârih-i Gurerü'z-Zaman* adlı eseridir. Bu eserde, Aybek-ed-Devâdârî, *Oğuz-nâme* denilen ve Oğuzlar arasında elden ele dolaşan bir kitapta, tepesinde tek gözü olan, kendisine kılıç-kargı işlemeyen, anası deniz perisi, babası da bir dev olan çirkin görünüşlü bir adamın Türk ellerini perişan ettiğinden söz eder. *Tepegöz*, zaman içinde tarihî, edebî ve sözlü kaynaklarda yer almış; *Tepegöz* ile benzerleri ve kaynakları konusunda birçok çalışma da yapılmıştır[2]. Dede Korkut'ta *Tepegöz,* Oğuz içinde kaos yaratan bir tiptir. Dünyaya gelişi normal bir evlilik sonucunu olmadığından, kutlu aile yapısını koruma ülküsü doğrultusunda yaratılmış bir tip olduğu düşünülebilir; zira bu tip "toplum tarafından kabul edilen evlilikler dışında dünyaya gelenler, bu durumu yaratanların ve çevrelerindekilerin başına bela olacak bir felaketle karşılaşırlar" mesajını açık bir şekilde yansıtır.

Dede Korkut boyları dışında Sibir, Kıpçak ve Kafkas bölgesi Türk boylarının destanlarında da tek gözlü dev motifi yer alır. Hatta, XIII. asrın ortalarından itibaren Türkistan coğrafyasında doğan ve Türk destancılık geleneğinde *Cengiznâme*[3] olarak bilinen eserde, Cengiz'in atalarından Tumaul Mergen'in yanında uzakları gözetleyebilen *Şaba Sokur* denilen bir Türkmen'in alnında tek gözü olduğu zikredilir (Şişman 2009: 86). Buradaki örnek, kötü huylu dev örneği olmamakla birlikte, batıdaki tek örneğe karşılık Türk destanlarında tek gözlü devlerin veya insanların, olumsuz tiplerinin yanında olumlu örneğinin bulunduğunu göstermesi, dolayısıyla yaygınlığa da dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Bir gaza destanı olan *Saltuknâme*, bilindiği gibi eski destan geleneğinin birçok mitolojik özelliğini ve kahramanlarını da barındırır. Bu destanda, tek gözlü yaratık, İslamî inançlar doğrultusunda destana yerleştirilmiştir ve "*şeytan*"dır. Özelliği zayıf bir yaratık olması ve tek gözü ile tek kulağıdır. (Akalın 1987:121-122). Türk destan geleneği içinde olumsuz tek gözlüler destanî gelenekle öylesine bütünleşmiştir ki, İslamî destanların içinde de kendilerine kolaylıkla yer bulurlar. Bunlar, "*insandan daha aşağı bir düzey ve azalmış bilinçlilik*" (Wilkinson 2010:107) olarak değerlendirilebileceği gibi, insana hem benzeyen hem de benzemeyen yönleri ile bir kaosu temsil eder ve olumlu kahramanın onu yenmesi de kaos yerine düzenin geçişi olarak okunabilir. Düzen, insanoğlunun her zaman özlediği bir durumdur ve dev ile kahramanın mücadelesi ve tabii ki kahramanın mücadeleyi kazanması, kaosun yerine düzenin geçişini çarpıcı bir şekilde işlemeye uygun olduğundan, bu özelliği ile edebiyatın her türünde insanoğlunun başvurduğu bir sembol olmuştur. Saltuknâme'de Kâf'da Sîmürg kuşunun (bazı Türk destanlarında alp kara kuş) düşmanı olan bir ejderhadan söz edilir. Bu ejderha da bir dev karısıdır ve sihirle bir kolunu ateş gibi yakarak yukarı kaldırır ve göğü tutar (Akalın 1987:110). Saltuknâme'de kötü huylu devin fark-

lı bir örneğini daha görmekteyiz; *Şerîf (Sarı Saltuk)*'in derya yaratığından olan oğlu *Muhammed*'i, ağabeyi *Câmûs-ser* adlı devi öldürdüğü için kaçıran *Keyvan Dev*. Bu dev çocuğu bir yıl Kaf Dağı'nda büyütmüştür; mekanı yerin altında, kötülerin gerçek ve ebedi mekanındadır. *Şerif* oğlunu aramaya gidince, Kâf dağında aslan şeklinde karşısına çıkar. Kendini kızını *Câmûs-ser*'in kaçırdığı bir Müslüman dev olarak tanıtır ve *Şerîf'i* aldatmaya çalışır. Kuş şeklindeki nurdan bir şahsın uyarması ile bir nara atan *Şerîf,* devi bağlar, etkisiz hâle getirir. Türk ve doğu edebiyatında bu olumsuz devlerin bir özelliği de, yüksek sese dayanamayıp bayılmalarıdır. *Şerîf* devi öldüreceği sırada dev imân getirir ve onun Zîbak denizinden geçmesine yardım eder, Kıl Barakların düşmanlığına engel olur, Nîmtenler ile savaşırken yardım eder, yolda karşılarına çıkan hayvan ve canavar sürüsüne *Şerîf*'in kimliğini bildirip kendisine itaat ve ikramda bulunmalarını sağlar, oğlunun geri götürülmesine yardım eder, hanımının babası Emir Osman'ın Şerîf için yazdığı mektubu *Şerîf*'e ulaştırır (Akalın 1987: 101-115). Bu özeti değerlendirdiğimizde, olumsuz olan devin, *Şerîf*'e Allah tarafından bağışlanan *kut*u tanıyıp Müslüman olması ve olumlu karaktere geçmesi, mitolojik destan kahramanlarının erginlenmesi epizotu ile örtüşmekte; bu epizot İslamî kisveye büründürülmektedir. Destanı *Şerîf,* yani *Sarı Saltuk* tarafından okuduğumuzda, kendisi en azgın devlerin bile biat ettiği bir kahraman durumuna yükselir. Bu motif, dev açısından okuduğunda, olumsuz devlerin bir nedenle olumlu karaktere geçişine örtek oluşturur. *Saltuknâme*, kahramanın devlerle mücadele ile erginlenmesi açısından oldukça zengin bir kadroya sahiptir. Destanda, yukarıdaki gibi detaylı olarak verilmese de olumsuz karakterde olup üç bini öldürülüp gerisi kaçan yetmiş bin dev (Akalın 1987: 119), *Sarsar Dev* (Akalın 1990: 220) gibi, başka olumsuz devler de yer almaktadır. Bunlardan biri olan *Cangal Dev "yarı insan yarı hayvan şeklinde heybetli çirkin şahıs, dokuz başlı, arslan pençeli, adam gövdeli, ifrit, ayakları öküz misali, değirmen taşını kolayca başının üstüne kaldırabilen"* bir yaratıktır (Yüce 1987: 214) ve bir çizgi romanın veya filmin kahramanı olabilmek için yeterince detaya sahiptir.

Karaçay-Malkar Sahasında Kötü Huylu Devler

Karaçay-Malkar Türklerinin Nart destanlarında yer alan *emegen*ler de tek gözlü olumsuz dev tiplemesi örneğidir[4]. Alavgan ve Karaşavay Destanında *Demirci Debet* dokuz oğlunu evlendirmek için kız ararken bir büyücüden *emegenler* ülkesinde bir *emegen* kadının on sekiz kızı olduğunu öğrenir. Bir mağarada yaşayan bu *emegen* kadının alnının ortasında tek gözü vardır; kızları da kendisi gibi tek gözlü devlerdir. Destanda kızların babalarının ismi bile geçmez, anneleri "*Eğer beğenirseniz on sekiz kızım var, her biri birer hüner sahibi. Oğullarınla yarışsınlar, oğulların yenerlerse evlenirler, yenilirlerse kızlarıma birer tatlı lokma olurlar"* (Tavkul, 2004: 44) der. Batı edebiyatında tek gözlü dev tipinin erkek örneğine karşılık, Karaçay-Malkar destanlarında dişi örneğinin de bulunması, destan geleneğimiz açısından bir zenginliktir. *Emegen* kızlarındaki fizikî tuhaflık alışılmış evlilik geleneğine de yansır; en büyük kız *Debet'in* en küçük oğlunu alır, dolayısıyla Debet'in en büyük oğlu evlenemeden kalır. Ama, Türk destan geleneğinde tek gözlü tipler öylesine yaygındır ki, o da birini bulur. *Alavgan* isimli bu kahraman, daha sonra yeri yamamakta olan bir *emegen* kadının omuz-

larından geriye attığı memelerini emince, tıpkı masallardaki gibi aslında kötü karakterli olan *emegen* kadının süt çocuğu konumuna geldiğinden, *emegen* kadın tarafından öldürülmez ve onun kızı ile evlenir; bu kız da normal bir insan değil, tek gözlü çirkin bir devdir ve bu sıradışılığını her ay iki çocuk doğurduktan sonra bunları doğar doğmaz ağzına atıp yemekle ortaya koyar. Bunlardan birini *Satanay Biyçe* hile ile saklayıp büyütür; anne *emegen* ile çocuk yıllar sonra karşılaştıklarında *emegen* anne çocuğunu tanıyıp onu yemek ister ama en az onun kadar güçlü oğlu tarafından öldürülür. Bu çocuğun adı *Karaşavay*'dır ve babasının bir insanoğlu olması sebebiyle artık emegenlikten insanlığa geçmiştir ve normal olarak çift gözlüdür. Buradaki kahramanın Tepegöz'den farklı olarak kaosa sebep olmaması, ataerkil anlayışı yaratması veya bu kahramanın annesinin peri kızı değil de daha dünyevî bir yaratık olarak tasarlanan bir dev olması şeklinde algılanabilir.

Mit, *Tepegöz*'ü *Basat*'ın kahramanlığının tasarımında *Tepegöz*'ü öldürmek için ikinci bir şansının olmadığını vurgulamak üzere tek gözlü yaratmıştır görüşü (Abdullayev ty: 129) *emegenler* için de geçerlidir; zira Nart destanlarında Örüzmek, *emegen*i *Basat*'ınki gibi bir maceranın sonunda, tek gözüne kızgın şişi sapladıktan sonra yok eder (Wladişevşkaya vd. 1994:96). İnsan görünümünde olan bu dev kızların tek gözlerinin olması**,** alışılmışın dışına çıkmalarına sebep olur ve uzakta kalan anaerkil dönemin ataerkil bir toplumun bakış açısıyla olumsuzlanması şeklinde okunabilir.

Nart destanlarında üç ayrı türde emegen olduğu zikredilmektedir. Bunların belli başlı özelliklerini, çizgi film, çizgi roman ve fantastik film gibi yaratmalara esin kaynağı olabilmesi için detayları ile Ufuk Tavkul'dan şu şekilde aktarabiliriz:

"Birinci grup emegenler, beş-altı kuyruklu, yılan gibi uzun ve kalın gövdeli, üst tarafları insana benzeyen, derileri parlak ve kaygan yaratıklardır. İki, üç, dört, beş başlı olanları vardır. Bazılarının başları katır gibi; gözleri, ağızları ve dilleri yılan gibidir. İkinci tür emegenler dev yapılı, pis bir koku yayan, gözleri ve ağızları kurbağaya benzer, iki ayakları üstünde insan gibi yürüyen, kızıl tüylü, derileri pürüzlü ve yarıklar içinde, ormanlarda, bataklıklarda ve mağaralarda yaşayan yaratıklarıdır. Emegenlerin üçüncü türlüsü ise, altı-yedi parmaklı, tırnakları porsuk tırnağı gibi sivri ve keskin, ayı pençesine benzer ayakları olan, iki ayakları üzerinde yürüyen, iri başlı, burunsuz, tek gözlü yaratıklardır. Alınlarının ortasındaki tek gözleri gece çoban yıldızı gibi parlar, gündüzleri ise kıpkırmızı ve çapaklar içindedir. Ağızları kulaklarına kadar geniştir, kazma gibi üst dişleri alt dudaklarından, alt dişleri üst dudaklarından çıkar. Emegenler akılsız yaratıklar olmalarına rağmen Nartlardan on kere daha güçlüdürler. Ancak soğuğa dayanıksız oldukları için kış geldiğinde yer altında ve mağaralarda yaşarlar." (Tavkul 2004: 72). Nart destanından verdiğimiz örnek, üçüncü tip *emegen*dir.

Destanda *emegenler* kendilerini şöyle tanıtır; *"Biz sizin gibi giyinmeyi bilmeyiz, mağarada yaşarız. Hastalanan olursa insan kanı içirip insan eti yediririz, aşağı yukarı üç yüz yıl yaşarız"* (Wladişevşkaya vd., 1994:96). Bu özellik, *emegen*lerin insan soyu için düşman niteliğinde olduğunu göstermektedir. Bu durumda *emegen*lerin destanda varlık sebebi iki temele dayandırılabilir. Bunlardan birincisi, Nart kahramanlarının güçlerini ve akıllarını kullanmak sure-

tiyle kendilerinden çok daha güçlü emegenleri yenmek –ki bir emegen herhangibir kahramanı atıyla birlikte avucunun içine alabilir, yakaladığı kahramanı kaçmaması için kıvılcımlar saçılan gözünün içine saklayabilir-, kendilerinden ateşi almak suretiyle kahramanlıklarının tespiti; ikincisi de olağanüstü güçlerinin Nart kahramanları ile evlenmek suretiyle Nartların yeni nesillerine geçmesi. Azerî araştırmacı Celal Beydili'nin dev tespitinde (2005:168) olduğu gibi, bu destanda da devlerin ateşe sahip olduklarını görmekteyiz. Ateşi insanlara kazandırarak kahramanlık gösterme, *Prometheus* örneğinde de gördüğümüz gibi evrensel bir motiftir.

Destanda Nartların *emegen*leri yok etmeleri akıllarını kullanmaları yoluyla gerçekleşir; kendilerinden yıldıkları *emegen*leri, Nartlar kıtlık yıllarında zehirli bir otu kaynatarak kendilerine çorba pişiriyormuş gibi yaparak kandırırlar ve bu çorbayı içmelerini sağlayıp ortadan kaldırırlar. Gelenek, burada "akıl, fizik olarak kat kat güçlü olanı dahi yenmeye yeter" mesajını verir. Ancak, tek başına akıl da yeterli değildir; ölen *emegen*lerin cesetleri hastalık saçtığından Nart ülkesi de yaşanamaz hâle gelir… Burada akıl ile gücün birbirine koşulması gerekir; ancak Nartların aklı *emegen*leri öldürmeyi başarsa da gücü onları gömmeyi sağlayamaz. Destan mantığında aklı ve gücü bir araya getiremeyen veya bir arada kullanamayan yok yada darmadağın olmaya mahkûmdur.

Kırgız Sahasında Kötü Huylu Devler

Kırgız destanlarından *Boston* da kötü huylu devlerin yer aldığı bir destandır[5]. *Boston*, kendisini aldatan hain kız kardeşinin istediği ab-ı hayatı bulmak için yola çıktığında yer yarığını diken yedi başlı *kempir*/*celmoguza*[6] rastlayıp altı başını keser; *celmogus* kalan tek başıyla yeraltı dünyasına kaçınca onun ardından yeraltı dünyasına giden kahraman, atından, bu *celmoguz*un yerin üstünde ab-ı hayatı bekleyen iki, yeraltında da beş dev oğlu olduğunu öğrenir. Bunlardan biri olan *Ak Dev*, sadece insanlara değil, kendi dev eşine de merhametsiz bir yaratıktır; kendisi evde yokken yemekleri tüketmesin diye karısının alt-üst dudağını denilen sert dallı bir ağaç dalı ile şişleyip kapatmıştır. *Ak Dev* geldiğinde gök gürler, yer sarsılır. *Boston* önce mızrakla, sonra da güreşte *Ak Dev*'i yenip başını keser, onun elinde esir olan halkı kurtarır. (Akmataliyev-Kadırmambetova 2009: 284). Bundan sonra aynı şekilde *Gök Dev, Kızıl Dev* ve *Kara Dev*leri de yendikten sonra *celmoguz*un en güçlü oğlu dev *Çoyun Alp*'ı yenmeye sıra gelir. *Çoyun Alp* göbeği demir köstekli, ok geçmeyen, tuttuğunu ikiye bölen, bütün vücudu demirden, arslanların kuyruğunu birbirine bağlayıp süren, filleri baldırından sıkıca tutup yere vuran, bindiği atı kahramanın atından altı kat büyük bir devdir. *Boston*, *Çoyun Alp*'a saldırsa da *Çoyun Alp* farkına bile varmaz, en sonunda bu kıpırdayan nedir diye yakalayıp havaya kaldırır ve adamlarına bunlara odun taşıtmasını söyler. Uzun süre bu işi yapan *Boston*, *Çoyun Alp*'ın üvey kızından *Çoyun Alp*'ın canının demir evin içindeki demir sandığın içinde saklı duran yedi kuşta[7] olduğunu öğrenir ve ancak bu kuşların tamamını öldürdükten sonra *Çoyun Alp* ölür. Burada *Çoyun Alp*, kahramanın, *Boston* gibi güçlü biri de olsa başarıya ulaşmasının çok kolay olmadığını, sadece düşmanı yenmenin işe yaramadığını ve onun arka planındaki engelleri de ortadan kaldırmanın şart olduğunu, canın başka bir yerde saklı olması motifi ile ortaya koymak için geleneğin planladığı

bir olumsuz dev tipidir. Diğer yandan bu ruhun başka bir canlıda olması, devin kendisini her türlü tehlikeye karşı korumayı hedeflediğini gösterir. *Çoyun Alp* geldiği zaman tabiatta meydana gelen kaosu, doğa mitolojistlerinin[8] bakış açısıyla, insanoğlunun sebebini bilmediği gökgürlemesi, yıldırım düşmesi, şimşek çakması, zelzele gibi felaketlerin ve üstesinden gelemediği zorlu yırtıcı hayvanların aksi; hatta karşısında aciz kalınan düşman kuvvetlerinin destana yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Boston destanın başka kötü huylu devleri de vardır; bunlar, *celmoguz*un hayat suyunu bekleyen iki dev oğludur. Bunların atları da kendileri gibi iridir ve destan kahramanı Boston'un atını uyuz at yerine koyarlar. Burada da kahraman ve atı akıllarını kullanarak önce devlerin atlarını teke indirir, iki dev bir ata mecbur kalınca, sonları ölüm olur. Destanın baş kahramanı, mitolojik motiflerin zengin bir şekilde kullanıldığı *Boston*'da, devlerle mücadele ederek erginlenme dönemini tamamlar. Tarihî destanlarda düşman askerleriyle; bizde halk hikâyesi, Türk Dünyasında ise lirik destan/aşk destanı/muhabbet destanı/liro-epik destan gibi adlandırmalarla yer alan türlerde ise rakip veya engellerle mücadele ile bu motifin gelenekteki amacı aynıdır; kahramanın kahraman olduğunun bilinmesi, yani kahramanın "erginlenmesi". Destanda yer alan *yedi başlı kempir/celmoguz* da aslında birçok Türk boyunun mitolojisinde anaerkil dönemin izini taşıyan ve birçoğunda tek gözlü veya kör olarak tasvir edilen bir devdir (İnayet 2007: 50). Kötü olduğundan kötülük ruhu *Erlik* gibi yeraltında yaşar, ara sıra yeryüzüne çıkar. Mağaralar ve yer yarıkları da onun ve diğer yeraltında yaşayan kötü huylu devlerin yeraltına iniş kapılarıdır. Kırk yıl uyuyup uyandığında yeri göğü inletmesi, yine insanoğlunun sebebini bilemediği dönemlerde, belli zaman aralıkları ile yaşadığı deprem gibi felaketleri izah etme ihtiyacını yansıttığı düşünülebilir.

Kırgızların *Er Töştük* destanında yer alan *celmoguz*, tıpkı *Tepegöz* gibi, İleman Bay'ın akarsuda görüp de "yukarıdaki halk hayvanlarını kesmiş, ciğerini de suya atmış" diye düşündüğü ve sudan çıkarıp sırıkla vurduğu ciğerin içinden çıkar, şekil değiştirebilir; (Radloff 1885: 549). Destanda yer alan devler *Ay Kulak, Kün Kulak, Çoyun Kulak* adlarını taşır. (Radloff 1885: 559, 560). Er Töştük erginlenme yolculuğunda bunları ve "tepesine dört yüz, iki kulağına iki yüz, iki omzuna iki bin kişi binen" *Kafir Kaşan Kara Alp* (Radloff 1885: 565-566) isimli devi de öldürmek zorundadır. *Kafir Kaşan Kara Alp*, dev tasvirinde, adeta bir orduyu gövdesinde taşıyan bir tipleme olarak, destan geleneğimize zenginlik katmaktadır.

Başkurt Sahasında Kötü Huylu Devler

Su yolunu bekleyen dev motifi, *Ural Batır* Destanında da vardır. *Ural Batır* devleri yenerek insanları onların elinden kurtarır ve devlerin gövdesinden dağlar oluşturur, hayat suyuna ulaşır ama onu yere serperek yerin canlanmasını sağlar. *Şülgen*'in rastladığı devler ayağı yerde, başı gökte olarak tanımlanır (Ergun ve İbrahimov 1996: 148-150). Bunlar, masallardaki bazı devler gibi (Günay 1983: 32) zengindirler, sarayda yaşarlar; kendileri şekil değiştirebilirler, başkalarının da şeklini değiştirebilirler. *Ural Batır* destanının bir varyantında (Ergun ve İbrahimov 2000: 73-81) da kahraman hayat suyunu elde etmede karşısına çıkan dokuz başlı devi yenmek zorundadır. Bu devin çocukları masallardaki devler gibi kıt akıllıdır.

Çok sevdikleri taş oyunu sayesinde, Ural Batır iri bir taşı iple ağaca bağlayıp kendi kendilerine başlarını ezmelerini sağlayarak dev çocuklarını öldürür; gücün yetmediği yerde yine akıl devreye girer. *Dokuz başlı devin* kendisi ise nefesi ile *Ural Batır*'ı kendisine çekebilecek güçtedir ama *Ural Batır* onu güreş sonunda yere batırıp öldürür. Ama bir başka engel de *on iki başlı dev*dir, Ural Batır onu da yener; hiçbir kötü ve kötülük sonsuza kadar var olamaz.

Kazak Sahasında Kötü Huylu Devler

Kazak destanlarından biri olan *Dotan Batır*'da *celmavız***,** alnında tabak gibi tek gözü olan, kılık değiştirebilen dev bir yaratıktır (Aça 2002: 197-198). Varlıklı Kubakanbay'ın kırk oğlu ve kızı, evlenmek üzere başka yurtları aramaya gittiklerinde, kendileri uykuda iken karşılarına çıkan ilk engel bu devdir. Onları avurduna dolduran dev, tam, kırk oğuldan biri ve destanın kahramanı olan on bir yaşındaki Dutan Batır'ı yutacağı sırada, Dutan tayı tarafından uyandırılır kocakarı donundaki dev, kendisine hizmet etmesi karşılığında kardeşlerini serbest bırakacağını söyler. Dutan, çaresiz bunu kabul edip yedi yıllık mesafedeki Şıntemir Han'ın kızı Künikey'i getirmek üzere yalnız başına yola çıkar. Dotan Batır, yolda dost olduğu beş kişi ile birlikte Şıntemir Han'ın ülkesine varır; han, kendilerini Kalmuk şahı Caziyra'dan kurtarırsa kızını vereceğini söyler. Dotan, Caziyra'yı öldürse de han başka şartlar öne sürer. Bütün şartları yerine getiren Dotan Batır, Künikey ile evlenir. Dönüşte celmavıza kızı vememek için bir hile tasarlar ve celmavız, Dotan'ın yanındaki avcı tarafından alnındaki tek gözünden vurularak öldürülür. Dotan, celmavızın yedi saray dolusu hazinesini de alır. Bu destanda da, bütün kötü huylu devler gibi, tek gözlü celmavız, kahramanın karşısında bir engeldir ve kötü olmaya devam ettiği için cezasını ölümle bulur.

Altay Sahasında Kötü Huylu Devler

İç içe geçmiş birçok karmaşık olayın yer aldığı Altay Destanlarından *Oçı-Bala*'da olumsuz dev olarak yedi başlı ihtiyar *Celbegen* ve yer altından çıkan *Cer Tekpenek*'ten söz edilir. Bunlar bahadır kızın görünüşü karşısında duramazlar; *Celbegen* türkü söyleyerek sallanır, yer altından gelenler de tekrar mırıldanıp uykuya dalarlar (Dilek 2007a: 83-87). Gelenek**,** burada bahadır kızı öylesine yiğit olarak kutsamıştır ki, karşısına kimse çıkamaz, dev bile... *Kan-Kapçıkay* destanında da *Celbegen,* destanda kahramanın at koşturma, ok atma, dağı başka bir yere taşıma gibi yarışmalarda kimleri geçerek yarışı kazandığını belirterek üstünlüğünü ifade etmek üzere yer alır (Dilek 2007a: 282, 288, 295) veya türkü söyleyen bir kişi (Dilek 2007a: 263) ya da bir ihtiyar olarak geçer (Dilek 2007a: 259). Yedi başlı *Celbegen***,** türküyü üç başıyla söyler; bir başıyla kopuz, bir başıyla kaval çalar; bir başıyla konuşur, bir başıyla da şikâyet eder (Dilek 2007a: 263); yani çok başlı devlerin her başının ayrı bir fonksiyonu olabilir. Bu destanda, "*Cer kulaktu Cebelek emeen"* (Dilek 2007a: 229) mısraında geçen "*emeen*" kelimesi ve bu sıfatı taşıyan kişinin yeri dinleyen bir kadın olması, Nart destanlarında geçen "*emegen*" ile bu gelenekte yer alan "*emeen*"in paralelliklerini gözler önüne sermektedir. Bu kelimenin hem Karaçay-Malkar hem de Altay lehçesinde varlığı, kelimenin ifade ettiği tipin gelenekteki ortaklığına dikkat çekecek mahiyettedir. Destanın devamında yeraltının *Cebelek*'i**,** kahramanların yoluna engel olan bir yaratık olarak tanımlanmakta ve "*bakır burunlu tanrı*" olarak

adlandırılmaktadır (Dilek 2007a: 271-273). "*Emeen/emegen*" kötü yaratıktır ve yeraltında yaşaması da onun kötülüğüne delalet eder. Buradaki "*kayrakan/tanrı*" ifadesi de Şamanist inançlar doğrultusunda, onun yeraltı dünyasının tanrısı olduğunu göstermektedir; şu halde bu olumsuz kahraman yeraltında yaşayan kötülük tanrısının yani *Erlik'in* bir versiyonudur.

Altay destanlarından *Kögüdey-Kökşin le Boodoy Koo*'da ağabeyini dinlemeyen *Boodoy-koo*, ateş istemek için gözüne küçücük görünen saraya girer, aslında doksan cepheli olan bu saray, *yetmiş yedi başlı celbegen* ile *altmış dev başlı karısı*nın sarayıdır (Dilek 2007a: 430). Bu destanda, mitolojide yer alan ve insanı bir medeniyetin başlangıcı olan ateşe kavuşturmayı temsil eden motif, sönmüş olan bir ateşin yerine ateş isteme şekline dönüştürülerek mitolojik "kut edinme" kisvesinden çıkarılıp dünyevî hâle getirilmiştir.

Özbek Sahasında Kötü Huylu Devler

Özbek Türklerinde *Köroğlu* kollarından doğmuş destanlardan biri olan *Melike Ayyar* (Yoldaşoğlu 2007) destanında *Makatil, Yaprak Dev, Kızıl Dev, Baymak Dev* gibi isimler taşıyan devler vardır. *Avaz,* peri kızı *Melike Ayyar*'ı bulmaya gittiğinde Derbent'te, karşısında karınca gibi kaldığı *Makatil Dev* ile karşılaşır. *Makatil Dev*'in değnekleri bile, üç, altı ve dokuz batman gelir. Avaz, kendisini küçümseyen ve hakaret eden bu devi öldürerek kendini ispat etme yolundaki ilk sınavını verir (Yoldaşoğlu 2007: 47-57). Avaz bir mağarada şarap içip sarhoş olmuş kırk dev ile de karşılaşır. Mağaranın kapısından çıkan duman bu devlerin nefesidir. Bunların en büyüğü de *Yaprak Dev'*dir. Bu devlerin insan eti yediği "şarabın üstüne kebap da geldi" diye *Avaz* ile alay etmelerinden anlaşılır; ancak devler *Köroğlu*'nun adını işitip Avaz'ın onun oğlu olduğunu öğrenince hürmet edip Avaz ve yanındakileri ağırlarlar. Avaz'ın yanındaki iki avcının devleri görünce korkudan benizleri sararır. Avaz ise yanındaki avcıların dev eti yediklerini söyleyip devleri korkutur. *Avaz* ve avcılar yolda *kaçan, uçan, aksak devler o*lduğunu, bu devlerin de tüm cihanı uçarak dolaşabildiğini öğrenirler. Ayrıntılı olay anlatımına rağmen, bu örnekte devlerin fizikî özellikleri ile ilgili ayrıntıya girilmemektedir. *Avaz*'ın bir insan olan avcının dev eti yediğini söyleyip devleri oyalamasından, masal devleri gibi bu devlerin de fazla akıllı olmadıklarını söylemek mümkündür. *Avaz* babasını memnun etmek üzere *Melike Ayyar*'ı bulmak için çıktığı yolculukta, bu devleri aklı ve kurnazlığı ile yener. Aynı destanda *Avaz*, *Melike Ayyar*'ı bulmak için *Kızıl Dev*'in de yanına gitmek zorundadır. *Kızıl Dev*, üç dev ile birlikte yaşamaktadır ve Kaf dağına avlanmaya giderler. Geri dönecekleri zaman kar, yağmur yağmaya başlar. *Kızıl Dev* geldiğinde hizmetinde bulunduğu *Gülkız Peri*'ye buraya gelen insanoğlunu kendisine vermesini, başını kesip öldüreceğini söyler. *Gülkız*, bu insanoğlunun annesinin kendi halası oğlu olduğunu ve kendilerini öldürmek üzere buraya geldiğini söyleyerek devleri korkutur. *Devler*, Avaz'ın ismini duyunca sevinirler ve onu görmek isterler. *Gülkız Peri*, sandıktan *Avaz*'ı çıkarırken, "siz korkup kaçmayın diye *Avaz*'ı sakladım" diye de onları kandırır. Bunu da birbirine güç bakımından asla denk olmayan iki gücü mizah unsuru olarak kullanma tarzında değerlendirmek mümkündür. *Melike Ayyar*'a ulaşmanın yolunu *Baymak Dev* isimli dayıdan öğrenmek gerekmektedir. *Baymak Dev* ise diğer devlerin bile hey-

betinden ürktüğü bir devdir. *Kızıl Dev*, *Avaz* ve iki avcıyı tılsımla elma şekline sokar, koynuna koyar; atlarını da kuş yapıp cebine koyar ve gökyüzünde yedi gün yedi gece uçar; uçtuğu mesafenin insanoğlunun atlarının yürüyüşü ile on dört yıllık yol olduğunu söyler. *Kızıl Dev, Baymak Dev*'in dev muhafızlarının korkusundan daha ileri gidemez. *Baymak Dev*, Köklem Dağı'nda yaşamaktadır, *Melike Peri*'nin hizmetkârıdır. Yanında yetmiş bin dev vardır, gökyüzünde uçabilir. Yaşadığı yer, yediği insanoğlunun kemikleri ile doludur. Üç devi etkisiz hâle getiren *Avaz* artık erginlenmiştir; *Akdevşah* ve *Baymak Dev*, *Şâkalender* kılığındaki *Köroğlu*'nun nasibi ve rakibidir; ancak *Baymak Dev* ve yanındaki devler onu görünce heybetinden ürküp çekilirler, *Şâkalender*/*Köroğlu* yoluna çıkan *Akdevşah*'ın bütün devlerinin başını keser ve *Baymak Dev*'in peşinden gider. *Baymak Dev* de uçan bir devdir. Elinde, hizmetkâr olarak kullandığı bir şehzade vardır. *Şâkelender* bu şehzadeden devlerin bütün hâllerini öğrenir. *Baymak Dev*'in kötülük ve tılsım yapmak için kullandığı, uçabilen birçok cadısı da vardır. *Şâkalender* aklını ve tılsımını kullanarak *Baymak Dev*'in bütün engellerini aşar. *Baymak Dev, Avaz* ve *Şâkalender*'i engelleyemeyince sağ kaldığına şükrederek mücadeleyi bırakır. Bu destandaki devlerin diğerlerinden farklı olarak genel bir özelliği korkak olmalarıdır.

Türkmen Sahasında Kötü Huylu Devler

Türkmen bahşıları tarafından anlatılan *Huyrlukga-Hemra*[9] destanı, Anadolu sahasında halk hikâyesi olarak adlandırılan formatta bir eserdir. Bu tür destan/halk hikâyelerinin mitolojik motifli destanlardan çok daha sonra yaratıldığını söyleyebiliriz; ancak dev tiplemesi, insanlar arasında öylesine ilgi uyandırmış olmalı ki, bu tür eserlerde de bu tip yer almaktadır; bu destanda devler**,** peri kızlarının hizmetindir ve peri kızlarının karakterlerine göre olumlu ya da olumsuz bir yapı sergilemektedirler. *Huyrlukga*'nın töre-şeriat tanımayan ablasının devi *Kaknus*[10] adını taşır ve bu destandaki bütün devler gibi kuş donuna girebilir, hatta girmeden de gökyüzünde uçabilir. Destanın diğer varyantlarında da devler aynı özelliğe sahiptir (Yıldız 2001: 455, 531).

Sonuç:

Yüzlerce destandan oluşan Türk destancılık geleneğinin destan metinlerine ulaştıkça bir tek tip veya motif açısından bile destanların tamamını değerlendirmenin bir makale sınırlarını aştığı görülmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmada bütün destanları değerlendirmek mümkün olmamıştır; ancak, ulaştığımız örnekler**,** Türk destancılık geleneğinde kötü dev tiplemesinin özelliklerini belirlemeye yetecek düzeydedir. Bu tespitleri kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

Türk destanlarında, kötü huylu devlerin iki ana gruba ayrıldığı görülmektedir. Bunların birinci grubu kötü huylu olan ve kötü huylu olamaya devam eden devlerdir ki**,** kahraman tarafından genellikle ölümle cezalandırılırlar. İkinci grup devler kötü huylu iken kahramanın bir davranışı veya özelliği sebebiyle iyi huylu dev hâline gelenler veya kahramana zarar vermekten vazgeçenlerdir; bunlar, varlıklarını sürdürmeye devam ederler. Masallarda olduğu gibi destanlardaki devler de genellikle fazla akıllı değildir; ayrıca bazı destan devleri korkaktır ve onların kendilerinden fiziken çok güçsüz bir kahramandan korkmaları, mizah unsuru da yaratır. Çok başlı olan devlerin her başının ayrı bir fonksiyonu olabilir. Devlerin çeşitli tılsım yapma özellikleri

olduğu gibi şekil değiştirebilirler. Genellikle uçabilirler. Türk destanlarında erkek devler kadar dişi devler de işlenmiştir. Olumlu kahramanın kendilerini yenmeleri akıl ve gücü birlikte kullanması ile mümkün olabilir.

Ülkemizde gençler ve çocuklar, batı kaynaklı çizgi ve fantastik film seyircisi durumundadır. Oysa, kendi kültürümüze bakıldığında, her bir tipin zengin ve detaylı örnekleri olduğu görülmektedir. Sorun, bu bilgilerin ortaya konulmasında değil, bu bilgilerden faydalanacak sanatçı ve yapımcıların olmamasındadır. Şimdiye kadar yapılmış olan birkaç amatörce çalışma, batı kaynaklı çizgi ve fantastik film kalitesinde olmadığından, çocukların da, gençlerin de ilgisini çekmemiş, devam edilmediği için de kalıcı olamamıştır. Araştırmacıların ve bilim insanlarının görevi bu bilgileri ortaya koymak; yazar, sanatçı ve yapımcıların görevi ise, bu bilgileri güncelleştirerek oyun, çizgi film ve film olarak seyirciye sunmaktır. Küçük yaşlardan itibaren televizyon seyircisi ve internet üzerinden oynanan çeşitli oyunların adeta bağımlısı hâline gelen çocuklarımızın, hiç değilse batı kültürünün etkisi altında kalmasını engellemek, elbette ki mümkündür. Bunun için;

- Çocukların daha küçük yaşlardan itibaren fiziksel ve ruhi gelişimlerine katkıda bulunduğu bilinen boyama kitapları, Türk mitolojisinde, destanlarında ve masallarında yer alan kahramanların ilgi çekici resimleri ile donatılıp bunların isimleri de verilerek çocukların dikkati çekilebilir.

- Oyuncak sektörü, bu tiplerle ilgili oyuncaklar –mesela yabancı bebek tipleri yerine Nardaniye bebekler gibi– tasarlayabilir.

- Çocukların boyama kitaplarında görmüş olduğu kahramanların yer aldığı masallar, destanlar, okuma çağına gelmiş olan çocuklar için, her yaşın seviyesine uygun bir dille ve gerçekten özenilerek çizilmiş resimlerle donatılarak kitaplar hâlinde sunulabilir.

- Çizgi film sektörünün bu alana eğilmesi desteklenerek, bütün destan ve masallar çizgi film ve oyun formatına dönüştürülebilir. Uzun yıllar önce birkaç Dede Korkut boyunun çizgi film formatına getirilmiş olması, bunun başarılmasının hiç de zor olmadığını göstermektedir. Günümüzde bir şirketin, Türk tarihinden esinlenerek yaratmış olduğu internet oyunu gibi oyunların her alan için yaratılması, bir politika olarak benimsenip desteklenebilir.

- Türk yazarlar ve yapımcılar, Türk mitolojisini ve destanlarını konu alan, amatörce değil gerçekten etkileyici senaryo ve filmler yaratmak üzere teşvik edilebilir; bu konuda yarışmalar düzenlenebilir.

Geçmişte yapılan bu tür birkaç çalışmanın pek ses getirmemesi, bir ölçüde bunları yaratanların amatörlükleri ile de ilgilidir. Günümüzde, artık çizgi film kültürü ile yetişmiş bir neslin bu çalışmaları yapabilecek yaşlara geldiği de düşünüldüğünde, çok daha başarılı örneklerin ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir.

NOTLAR

1 İyi huylu devler üzerine yapılmış bir çalışma için bk. Mustafa Aça, "Yitöşlik Destanının Sibirya (Tümen) Türkleri Eş Metnindeki Olağanüstü Yardımcı Kahramanlar Üzerine Bir Deneme", *Millî Folklor*, 7 (51), s. 65-74).

2 Bu konuda genel değerlendirmeler için bkz.; Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2. Baskı, İstanbul 2000, MEB, s. DXXXI-DLXIV. Daha sonraki çalışmalarda yer alan Tepegöz değerlendirmeleri için bk. Saim Sakaoğlu, *Dede Korkut Kitabı İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar, I İncelemeler-Aktarmalar,* Konya 1998, Selin Yayınları, s. 85-117; Kemal Abdullayev, *Gizli Dede Korkut* (Aktaran Kerime Üstünova), Bursa (Tarihsiz), Ekin ya-